

Dikwijls, als ik wandel of hardloop, of als ik 's nachts wakker lig, merk ik dat mijn gedachten als vanzelf zich richten op de werking van de geest. Ik kan er maar niet over uit dat de natuur zichzelf zó heeft ingericht dat er een orgaan ontstond dat we achteraf 'geest' zijn gaan noemen. Het bestaat uit miljarden deeltjes, neuronen genaamd, met duizenden 'memen' (Dawkins) erin, clusters in hele netwerken met elkaar verbonden, die allerlei soorten informatie uit de buitenwereld representeren en via onderlinge kanalen evalueren. Dat het gebeurt is globaal te zien op de mri-scan. Wat er precies gebeurt, is nog lang niet achterhaald.

Maar één ding is zeker: er is niet een geest die zich in de neuronen nestelt, de neuronen zijn de geest.

En inderdaad: wij hebben geen brein, maar wij zijn ons brein (Swaab). Wij staan er zelf niet buiten, wij maken er deel van uit.

Wij zijn weliswaar in staat om uit onszelf te treden en op afstand naar onszelf te kijken, maar het gebeurt op de kracht van de verbeelding, in onze geest, een werkelijke uittreding is onmogelijk.

Een bijzondere meme is de ziel. Het is die meme die naar onszelf verwijst. Hij bevindt zich heel democratisch tussen de andere memen. Hij noemt zichzelf 'ik', maar staat niet boven de anderen, en zeker niet erbuiten. Hij voelt zich altijd onwennig, hij is nog maar laat in de evolutie opgekomen, want de geest is oorspronkelijk niet uitgerust om naar binnen te kijken, maar om informatie van buiten op te vangen, via de zintuigen. Het idee dat je hebt van jezelf ontstaat via introspectie, maar vooral indirect door wat anderen over je zeggen.

Het valt niet mee om jezelf 'in het oog' te krijgen.

Deze en dergelijke dingen hebben me mijn hele leven beziggehouden. Telkens kwam ik erop terug. Periodiek gaf ik er woorden aan, die ik opschreef. Ik zet ze bij elkaar in het volgende overzicht:

1972

Ik wist dat we geïndoctrineerd zijn met een dualistisch wereldbeeld. Voor de meesten van ons is het onderscheid tussen vorm en inhoud, tussen bèta- en alfa-wetenschappen en tussen lichaam en geest, vanzelfsprekend en fundamenteel. De meesten van ons willen dat ook graag zo houden.

In de zomer van 1972 zat ik aan mijn bureau in Ressen. Mira was een paar maanden oud en sliep naast mij in een ledikantje. Als ik door het raam keek, zag ik pony's lopen in de wei. Achter het huis was een boomgaard. Ik wilde afstuderen met een scriptie

over *Vrijdag* van Hugo Claus. Ik had een jaar eerder de oer-opvoering gezien in de Nijmeegse schouwburg. Een toneelervaring als nooit tevoren. Vanaf het eerste moment dat Fons Rademakers opkwam als Georges Vermeersch was ik in de ban. Drie uur later was de extase voorbij ...

Jean Weisgerber was hoogleraar aan de Vrije Universiteit van Brussel. Hij schreef een studie over Hugo Claus: tussen experiment en traditie. Hij schreef dat Claus *The golden Bough* (1922) van de Britse anthropoloog sir James Frazer goed gelezen had ...

Op mijn bureau lag *The golden Bough*. Er zijn boeken die als een bom inslaan. Dat ligt niet alleen aan het boek. Het ligt ook aan jou, aan het moment waarop het jou onder ogen komt, alsof je erop gewacht hebt.

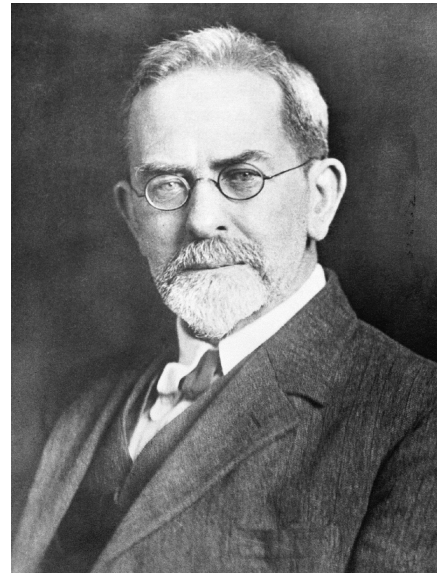
Frazer doorbrak de eenkennigheid van mijn katholieke opvoeding. De grenzen werden verlegd in plaats en tijd, voor mij verloor het katholieke geloof zijn uniciteit.

Frazer noemde zijn boek *A study about magic and religion*.

In de ontwikkeling van de westerse mens waren drie lagen over elkaar heen geschoven: een magische, een religieuze en een wetenschappelijke.

De voor-religieuze, primitieve volkeren hadden een magische opvatting van de natuur en het leven om hen heen. Hun blik was horizontaal, in de natuur huisden geesten die je moest bezweren (= kalmeren, bedaren, maar ook oproepen) met magische handelingen.

Er waren twee soorten magie: *imitative magic* en *contagious magic*. Magie door nabootsing en magie door aanraking, of besmetting.

Sir James Frazer (1854 - 1941)

Bij voorbeeld. Bij droogte hield een magiër een bak water boven zijn hoofd om hem leeg te gooien over de akker. Daarmee provoceerde hij de Regengod om hetzelfde te doen: magie door imitatie.

Bij voorbeeld. Een krijger, die zich hult in het vel van een luipaard, erft diens kracht en snelheid: magie door aanraking.

De magiër zette zijn handelingen kracht bij door het zingen van bezweringsformules, ofwel incantaties: vaststaande gebeden met de pretentie dat ze het beoogde doel afdwongen.

Afdwongen door de kracht van de exacte woorden.

De magische levensopvatting is in het westen tot laat in de Middeleeuwen volop van kracht en op het platteland nog tot in de 20ste eeuw en zo gebeurt het dat Claus in *Vrijdag*, dat zich afspeelt in het West-Vlaamse dorp Marke nog een paar - inmiddels verchristelijkte - incantaties toevoegt, gezongen door Georges die zich dat nog van vroeger herinnert. Georges (zijn achternaam is *Vermeersch*, hij die vermeerdert, door zijn vruchtbaarheid) krijgt daarmee de allure van een heidense priester ... (wiens vruchtbaarheid overgaat op het land)

(De onderdirecteur van de gevangenis:)

“Vermeersch, gij zijt nog van het land,
van een goed ras.”

Over de magische laag schuift geleidelijk een religieuze. Het begin is diffuus en niet gelokaliseerd.

In de eeuwen vóór en na het begin van onze jaartelling ontstaan in het Midden-Oosten drie godsdiensten: de joodse, de christelijke en de islamitische. Zij hebben, anders dan daarvóór, een hiërarchische structuur: aan het hoofd staat een man, of vader: Jahweh, God, Allah. Deze religies zijn monotheïstisch. De blik is naar boven gericht.

Het lichaam is sterfelijk, de ziel onsterfelijk. De ziel leeft eeuwig voort in een hemel, of hel.

Wat was er gebeurd?

Waar waren Isis, Ishtar, Cybele en Afrodite gebleven, de partners en echtgenoten, telkens in één adem genoemd met Osiris, Tammuz, Attis en Adonis?

Waar waren de vrouwen gebleven?

Hoe kwam het dat zij niet meer naast de man stonden zoals eerst, maar onder hem?

Mijn antwoord is dat na de landbouwrevolutie de mens zich bewust geworden was van zijn geest.

In de terminologie van Frazer:

De magische leefwereld had altijd in het teken gestaan van de voortplanting, de religieuze stond voortaan in het teken van de geest.

Tienduizend jaar eerder waren in het gebied rond de Eufraat en de Tigris de jagers/verzamelaars sedentair geworden. De landbouw ontstond. De aarde was zo vruchtbaar dat stammen uitgroeiden tot volkeren. Het leven stond niet meer

uitsluitend in het teken van de voortplanting.

De Sumeriërs vonden het schrift uit, de verhalen die altijd waren doorverteld van generatie op generatie werden nu opgeschreven op kleitabletten, en in bibliotheken bewaard. De tabletten doorstonden brand, en verwoesting. De eerste tabletten werden vanaf 2700 v. Chr. samengevoegd tot het grote *Gilgamesj*-epos. Voor het eerst heeft de mens een vastgelegde stem. Tegenover het gesproken woord is deze stem duurzamer dan ooit.

In *Gilgamesj* is de omslag naar het religieuze, hiërarchische, mannelijke denken in een vergevorderd stadium. Het epitheton van Gilgamesj was:

“Hij die de macht van Ishtar brak.”

Op het moment dat de mens een stem krijgt vernemen we dat er een machtsstrijd was uitgevochten tussen man en vrouw, en dat de macht van de vrouw gebroken was.

Maar we vernemen in hetzelfde verhaal dat de man de onsterfelijkheid nog niet heeft gevonden! De hele vertelling door is hij ernaar op zoek. Hij zoekt haar in de slang, die vervelt, hij zoekt haar in de plant die groeit op de bodem van de zee en die de naam draagt: “hij die grijsaards weer jong maakt”.

Hij is nog niet op de gedachte gekomen van de onsterfelijke ziel na de dood. En de goden vallen nog samen met de natuur.

Gilgamesj en Enkidoe verslaan Humbaba in het cederwoud van Libanon

Maar later zullen anderen, die zich sterker en sterker bewust werden van de geest, bedacht hebben hoe verschillend de geest was van het lichaam. Hoe *gebonden* het lichaam was aan plaats en tijd, en hoe *vrij* de geest, die in een oogwenk op elke plek op aarde kan zijn, op elk moment in de tijd. Moeiteloos. Zonder dat je er iets van voelt. Zo'n geest kan niet van het lichaam zijn, die geest, die zich aan de fysische wetten van het lichaam onttrekt, is onstoffelijk.

De geest is ver boven het stoffelijke lichaam verheven.

Was dit toch niet de eigenlijke boodschap van al die mannelijke profeten die rondzwierven in en rond Judea?

En is Oidipous ook niet op zijn manier de ontdekker van de geest in de mens? Hij die, toen hij ontdekte dat hij zijn vader had vermoord en met zijn moeder het bed had gedeeld, zijn ogen uitstak, omdat hij niet meer wilde vertrouwen op wat zijn ogen zagen, maar op wat zijn innerlijk oog, dus zijn geest zag?

De vrouw, wier lichaam veel meer met de voortplanting verbonden is, is inferieur aan de man, die veel meer leeft met de geest. Ideaal is de priester, die celibatair leeft. Die zijn leven in dienst stelt van de geest.

En die zijn lichaam en diens verleidingen geselt.

Zijn naam is 'geestelijke'.

En de gedachte ontstaat dat de geest of ziel het lichaam verlaat op het moment van sterven. Dat was een omslag.

Want de notie dat de geest überhaupt het lichaam verlaat bestond al in de voor-christelijke tijd. Het is nog in pregnante vorm herkenbaar in onze Middeleeuwen onder de boeren. Frazer beschrijft dat als het koren hoog stond, de maaiers zich opstelden in een rij. Als het maaien begon, trok de Korengeest, bang door de zeis geraakt te worden, zich terug. Steeds verder. Op het laatst werd de geest in de hoek gedreven. De ongelukkige, doodsbanige maaier die de laatste halmen weg moest slaan werd besprongen door de geest. Hij werd aldus de incarnatie van de Korengeest, een heel jaar lang. Hij sterft in de winter en wordt in de lente herboren.

Hij is de voorloper van Prins Carnaval, hij die de lente brengt in het land ...

De derde laag.

De derde laag, de wetenschappelijke, probeert door de religieuze heen te breken. Een taai gevecht.

Zelfs de magische laag, die nu bijgeloof heet, is niet geheel verdwenen.

Later verzamelde ik enkele sprekende tekeningen en foto's:

Een aandoenlijke fictie van de vroege mens. Het denken verkeert in de embryonale fase. Alles staat in het teken van de voortplanting.

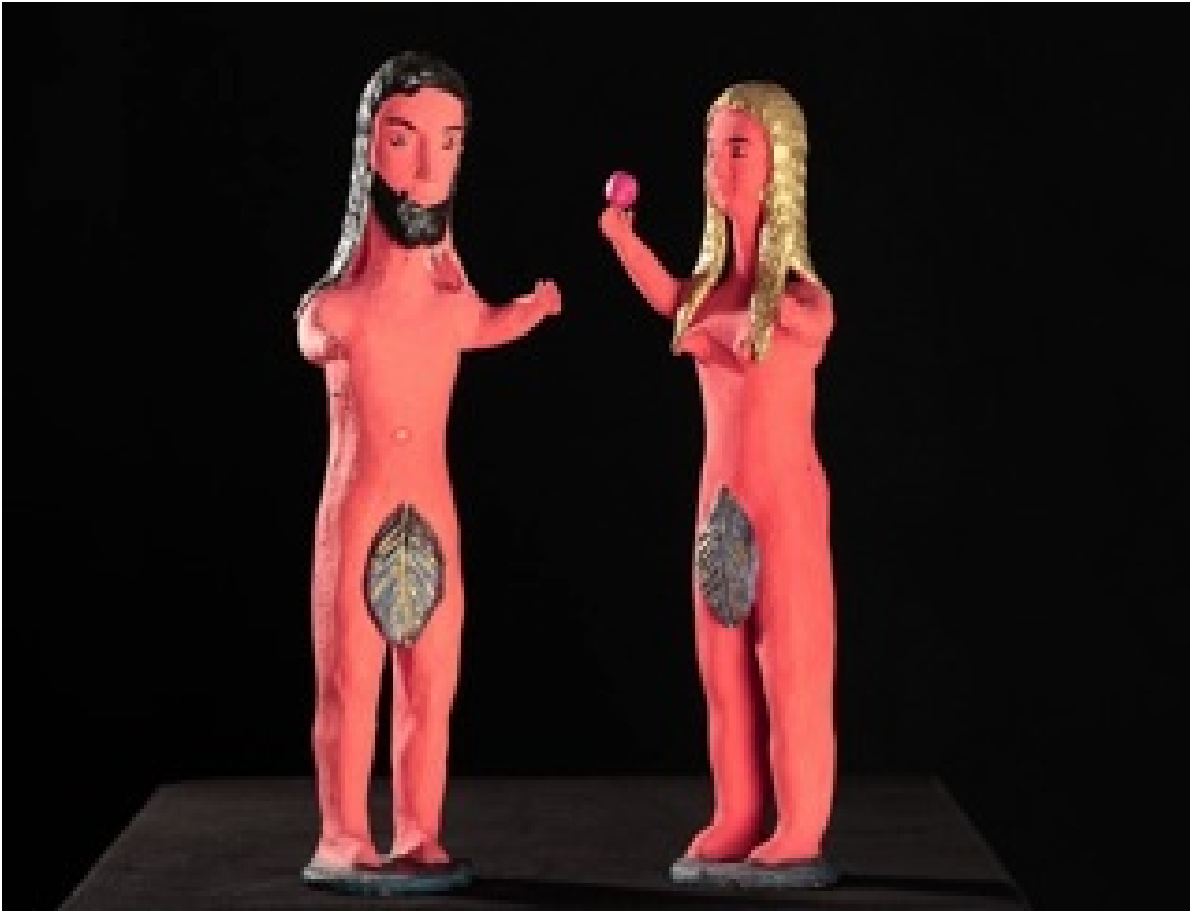
Pithecantropus alalus ('taalloze aapmens'), fotogravure van Gabriel von Max, 1894. Uit de VPRO-gids #14 van 4 t/m 10 april 2015

De religies brengen de 'blijde boodschap' van de onsterfelijkheid van de ziel. Het heeft zijn prijs. Het lichaam moet het ontgelden. Het is sterfelijk en om het doel van de geest zoveel mogelijk voor ogen te houden moet de vreugde ervan getemperd worden en in toom gehouden. Of in kleren verhuld. Want de kern van die vreugde is de seksualiteit. In het glas-in-loodraam gaat er letterlijk een streep door.

Deze negatieve houding ten opzichte van het lichaam is de schaduwzijde van de religie en heeft onnoemelijk leed gebracht. Het is de oorzaak van onze schaamte- en schuldcultuur.

Want het lichaam laat zich niet uitschakelen.

Dat kwam weerom pijnlijk scherp aan het licht bij het weezinwekkende kindermisbruik in katholieke kloosters in de vijftiger jaren, door uitgerekend priesters en broeders die het celibaat met zoveel nadruk propageerden. Een halve eeuw lang was het onder het tapijt geschoven. Het was puur machtsmisbruik in een van de wereld afgesloten ruimte op kinderen die geen kant op konden.

Mensen die zich 'spiritueel' noemen beschouwen het misbruik als het werk van 'schoften'. Zij miskennen het structurele verband met het geloof.

Jeroen Brouwers echter beschrijft in zijn meesterlijke roman *Het Hout* (2014) de strijd van broeder Bonaventura naar zijn bevrijding (op Pasen!) en het glorieuze herstel van het lichaam. Zijn werk raakt de religie in het hart.

Golven van bevrijding vonden plaats in de twintiger en zestiger jaren van de 20ste eeuw. Het ging gepaard met ontkerkelijking.

We hebben met de antropoloog Frazer de grote historische lijn op het oog.
Daarin zijn magie en religie op hun retour. De wetenschap is in opkomst.
Maar Frazer schrijft in het begin van de 20ste eeuw.
Een tijd van optimisme.

Nu, in de 21ste eeuw is overal in de wereld het geloof bezig aan een réveil. Het herovert terrein, vooral met behulp van de media.
Ik denk dat angst voor de toekomst mede in het spel is.
Vervreemding in de digitale wereld.
Velen, niet alleen de achterblijvers, trappen op de rem.
Nu het gezag van de kerk is verzwakt, is het geloof diffuus geworden.
Het gaat alle kanten uit.
De verzamelnaam is: spiritualiteit.
Velen twijfelen, maar laten uit angst voor de leegte, het geloof niet los.
Maar Frazer's geloof in de vooruitgang is weg.

De leegte. De vervreemding.

Ik moet denken aan wat Claus ooit schilderde.
De *condition humaine*.
Hij, met zijn potsierlijke helm, beschermt haar.
Beiden naakt.
Aan de afgrond.
Tegenover het grote heelal.

2003

Na een zeer turbulent jaar van verhuizingen van de Groesbeekseweg naar de Limoskazerne en vervolgens naar de Derde Walstraat, en het conflict met het zakelijke bestuur, schreef ik mijn *Geschiedenis van het Vrijdagtheater*.

Het is zomer, augustus, de hittegolf houdt 12 dagen aan.

Ik schreef twee motto's: gedachten die mij bezighielden, maar die geen directe betrekking hadden tot mijn onderwerp, maar waarvan de bronnen uit het voorgaande voor de lezer nu duidelijk zullen zijn.

Het eerste motto bedacht ikzelf.

De beide motto's waren diep verwant.

Wij willen het niet weten
dat de geest het lichaam niet verlaten kan
en al helemaal niet wat de geest eigenlijk is:
lichaam

En

Er bestaat alleen maar vorm (*Beckett; Claus*)

(Inmiddels was ik het tweede motto eveneens bij Samuel Beckett tegengekomen en wist ik niet meer wie het eerst de uitspraak had gedaan. Misschien dat Claus in 1989 hardop zat na te denken over wat Beckett schreef. Beckett die toen net gestorven was.)

Op de volgende bladzijde ging ik nog even verder en combineerde ik de beide motto's tot de volgende zinnen, die ik nu de titel *Gedachtegang* meegeef:

Gedachtegang

Er bestaat alleen maar vorm

Ook inhoud is dus vorm.

Er bestaat geen zwevende inhoud
die zich koppelt aan een vorm.

Er bestaat geen zwevende geest
die zich koppelt aan een lichaam.

Hoe zou dit moeten?

Inhoud is een vorm van vorm,
geest is een lichaamsvorm.
Onderscheidbaar,
onscheidbaar.

Is het ene niet,
dan ook het ander niet.

Betekenis en inhoud,
geest en gedachte,
worden opgebracht
door letters en neuronen.
Deze schikken zich
in patronen.
De patronen coderen de werkelijkheid,
een hoeveelheid werkelijkheid.
Zij vormen zich
en vallen weer uiteen.

Wij *lezen* de werkelijkheid,
wij *hebben* de gedachte,
wij *zien* verband.
Het medium zien wij niet,
net zo min als onze cellen.

Nu, in 2024, voeg ik aan de zin "inhoud is een vorm van vorm" het volgende toe:

De geest ontwikkelt zich in de organisatie van de neuronen. De neuronen zijn de vorm. De organisatie is een verspreide vorm. Het wonderlijke van de geest is dat terwijl de fysieke neuronen gebonden zijn aan de wetten van tijd en ruimte, aan het hier en nu, de geest een manier vond om zich hieraan te onttrekken. De geest explodeerde uit de grenzen van het hier en nu. Maar is hij daarmee immaterieel?

2005

Wij hadden *Het Haar van de Hond* gespeeld. Ik schreef er een studie over. Het werd gepubliceerd bij uitgeverij Kontrast uit Arnhem.

Ik opende met dit motto:

Men vergeet
wat men gelooft
te baseren
op wat men weet

Feiten gaan boven
geloof

Oktober - December 2014

In de laatste maanden van het bestaan van het Vrijdagtheater hoorde ik bij toeval hoe Peter Hagoort, hoofd van het Donders Instituut voor Brein, Cognitie en Gedrag aan de Radboud Universiteit van Nijmegen, de volgende schitterende uitspraak deed:

“Er gebeurt niets in onze hersenen waar geen neuronen bij betrokken zijn.”

In mijn inleiding tot *De Vossejacht*, waarin ik zoals in mijn Dagboek beschreven ook mijn geestelijk testament opmaakte, heb ik deze uiterst voorzichtige en toch revolutionaire uitspraak aldus uitgewerkt:

Als er niets gebeurt in de hersenen buiten de neuronen om, dan betekent dit dat er zonder neuronen geen geest bestaat. Dan betekent dit dat de neuronen de geest *zijn*. Dan betekent dit dat de geest net zozeer lichaam is als de rest van ons lichaam. Dan betekent dit dat de geest wel onderscheidbaar is van het lichaam, maar niet scheidbaar.

Deze gedachte is diep verwant met die van Claus en Beckett:

Er bestaat alleen maar vorm.

Maar *hoe* kunnen neuronen geest zijn?

Door de manier waarop ze georganiseerd zijn in patronen en lagen.
Ze coderen de werkelijkheid.

Een rechtstreekse overgang van het kleinste onderdeel (i.c. een pixel) naar de voorstelling zie je als je naar een foto kijkt. Zoem je in op wat je ziet (en het maakt niet uit of het een simpel voorwerp betreft of de schoonheid van het meest verinnerlijkte gezicht), dan kom je tenslotte uit op een zeer grote hoeveelheid pixels. Uitsluitend pixels. Niets dat erachter, eronder of ertussen zit. Het verband tussen de innerlijke schoonheid en de pixels is ononderbroken. Zonder de pixels geen foto, geen beeld.
Zonder vorm geen inhoud.

Hetzelfde gaat op voor de smartphone. De kolossale hoeveelheid informatie en mogelijkheden van het apparaat berust op de organisatie van simpele bits.

De ontdekker van het feit dat het medium inwisselbaar is, was Alain Turing (1912 - 1954). Zie Hofstadter, *Gödel Escher Bach*.

Literatuur:

De eerste boeken:

Sir James Frazer, *The golden Bough. A study in magic and religion*, 1922. London, Macmillan & Co Ltd, 1963. (Abridged edition)

Douglas R. Hofstadter, *Gödel, Escher, Bach. Een eeuwige gouden Band*, 1979.

Vertaling Ronald Jonkers, 1985. - Amsterdam: Contact.

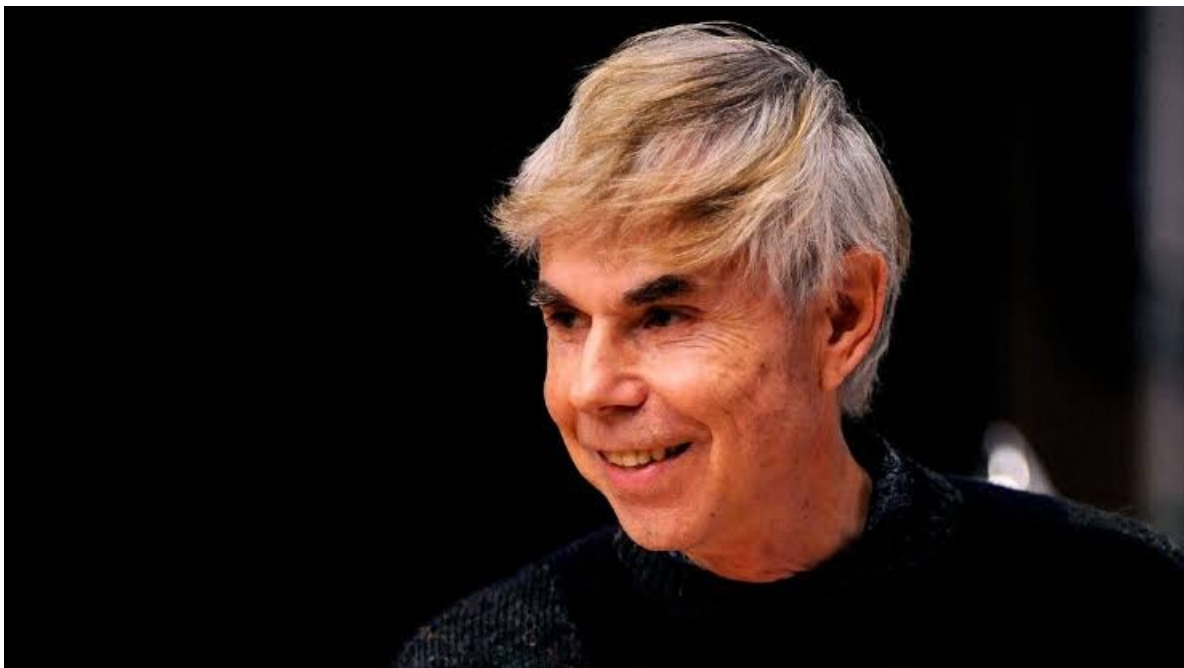
Douglas R. Hofstadter, *Ik ben een vreemde lus*, 2007.

Vertaling Jan Pieter van der Sterre, 2008. Uitgeverij Contact.

Oorspronkelijke titel: *I Am a Strange Loop*.

Douglas Hofstadter & Emmanuel Sander, *Analogie. De kern van ons denken*, 2013.

Vertaald en aan het Nederlands taalgebied aangepast door Jan Pieter van der Sterre, 2014. Uitgeverij Atlas Contact, Amsterdam / Antwerpen.

Douglas R. Hofstadter (geb. 1947)

Later kwamen hierbij:

Richard Dawkins, *Het verhaal van onze voorouders. Een pelgrimstocht*

naar de oorsprong van het leven.
Vertaling Mark van Nieuwstadt, 2007

Daniel C. Dennett, Darwins gevaarlijke Idee, 1995
Vertaald door Gerlof Abels en Herman van den Bijtel

Daniel C. Dennett, Gereedschapskist voor het Denken. 2013
Oorspronkelijke titel *Intuition Pumps and other Tools for Thinking*
Vertaling Miebeth van Horn, Annoesjka Oostindiër en Daniëlle Stensen

Daniel C. Dennett, Van Bacterie naar Bach en terug. De evolutie van de Geest.
Oorspronkelijke titel *From Bacteria to Bach and Back: The Evolution of Minds.*
2017
Vertaald door Rogier van Kappel

Daniel C. Dennett (1942 - 2024)

Dit magistrale boek blijft voor mij met stip het beste wat ik las.
Ook hier: De **ziel** is deel van de geest. Het deel dat naar zichzelf verwijst. De 'ik' van de geest. Te onderscheiden, maar niet te scheiden.

Yuval Noah Harari, Sapiens - Een kleine geschiedenis van de mensheid,

2012

Vertaald door Inge Pieters, 2014

Yuval Noah Harari, Homo Deus - Een kleine geschiedenis van de toekomst, 2015

Vertaald door Inge Pieters, 2017

Irvin D. Yalom, De Schopenhauer-kuur (2004), in 2005 vertaald door Hannah Jansen

Irvin D. Yalom, *When Nietzsche wept*, (1992), in 1995 vertaald door Else Hoog met als titel: *Nietzsches Tranen*.

Schitterend vond ik tenslotte het hoorcollege van Rogier Mars, *Evolutie van het Brein*, uitgebracht bij Home Academy.

Besproken werden de evolutie en werking van de hersenen bij mens en dier.

Belangrijk in zijn beschouwing was dat hij zich keerde tegen de opvatting dat onze geest uit lagen zou bestaan. Alsof de natuur telkens een nieuwe richting insloeg, op weg naar cognitie bij voorbeeld, of taal.

Dat is niet gebeurd. De natuur bedenkt niets. Hij neemt zoekend en tastend kleine stapjes en merkt of het hem voordeel brengt of niet. Het blijkt achteraf dat het hem naar cognitie voerde, of naar taal.

Mettertijd paste de hardware van de hersenen zich aan.

Maar nu gaan de ontwikkelingen zo snel dat de hersenen de tijd niet meer hebben om zich aan te passen. De hardware kan de software niet meer bijbenen. De menselijke geest is genoodzaakt om andere, snellere manieren te vinden om zich aan te passen.

Als ik kijk naar de portretten van Frazer, Hofstadter en Dennett (die onlangs gestorven is tot mijn verdriet), dan ben ik ontroerd.

Ik ben hen diep dankbaar.

September 2024

De wortels van het wetenschappelijke, logisch denken liggen in de Grieks-Romeinse Oudheid en de Arabische van de eerste eeuwen.

Stuwingen waren er in de Renaissance, in de Verlichting.

Radicaal nieuwe doorbraken ontstaan vanaf het begin van de 20ste eeuw tot vandaag, doordat wetenschappers niet meer alleen op de zintuigen afgaan, maar op instrumenten, zoals de Hubble-telescoop, de MRI-scanner. Deze verruimen de blik exponentieel, en leggen een macro- en een microkosmos bloot, die niet meer gehoorzamen aan onze Euklidische wetten.

Zullen uiteindelijk de feiten het winnen van het geloof?

Wie de wereld van vandaag overziet, twijfelt zeer daaraan.

Duizenden jaren geleden stond alles in het teken van het voortbestaan.

Deze ging over in de wereld van de geest, en de religie.

Hieruit ontwikkelde zich de wetenschap.

De klimaatcrisis bedreigt ons in ons voortbestaan.

Een nucleaire oorlog ook.

Als we niet oppassen, zijn we terug bij af.

Ik wil het niet geloven.